

Dilbar FAYZIXODJAEVA,
O'zbekiston milliy universiteti dotsenti, f.f.d. (DSc)
E-mail: fayzdilbarhon@mail.ru

F.f.d., professor B.O.Turaev taqrizi asosida

LOGICAL SCHEMES FOR CONSTRUCTING ARGUMENTATION: TOPOS

Annotation

The argumentation schemes found in modern theories date back to ancient traditions. Aristotle's doctrine of topos is a guide to the use of induction and analogy in the argumentation of thought. This article highlights the specific aspects of reasoning typical of ordinary thinking by analyzing some argumentation schemes based on topos.

Key words: Aristotel, proof, argumentation, argument, argumentation schemes, thesis, topos.

ЛОГИЧЕСКИЕ СХЕМЫ ПОСТРОЕНИЯ АРГУМЕНТАЦИИ: ТОПОСЫ

Аннотация

Схемы аргументации, встречающиеся в современных теориях, восходят к древним традициям. Учение Аристотеля о топосе - это руководство по использованию индукции и аналогии в аргументации мысли. В этой статье освещаются специфические аспекты рассуждения, типичные для обычного мышления, путем анализа некоторых схем аргументации, основанных на топосах.

Ключевые слова: Аристотель, доказательство, аргументация, довод, схемы аргументации, тезис, топос.

ARGUMENTLASHNI QURISHNING MANTIQUIY SXEMALARI: TOPOSLAR

Annotatsiya

Zamonaviy nazariyalarda uchraydigan argumentlash sxemalari qadimgi an'analarga borib taqaladi. Aristotelning toposlar haqidagi ta'limoti fikr mulohazalarni argumentlashda induksiya va analogiyani qo'llash uchun yo'llanma hisoblanadi. Ushbu maqolada toposlarga asoslangan argumentlash sxemalaridan ba'zilarini tahlil qilish orqali odatiy tafakkurga xos bo'lgan fikr yuritishning o'ziga xos jihatlari yoritildi.

Kalit so'zlar: Aristotel, isbotlash, argumentlash, argument, argumentlash sxemalari, тезис, topos.

Kirish. Argumentlovchi diskursda nuqtai nazar va argumentlarning o'zaro bog'lanishi, ya'ni asoslash shakllarini aniqlash uchun "Muloqot jarayonida mantiq qonun-qoidalariga amal qilinadimi?"-degan savolga javob topish muhimdir. Mantiq qonun qoidalariga amal qilmaslik deganda, tushunchalarni ta'riflash va bo'lish qoidalarining buzilishi va shu tufayli muhokamalarning noto'g'ri qurilishi, mulohazalarning aniq ifoda qilinmasligi va eng muhimi xulosa chiqarish qoidalariga amal qilmaslik nazarda tutiladi. Argumentlash fikr yuritish usuliga ko'ra demonstrativ va nodemonstrativ turlarga ajratiladi. Muhokama yuritish jarayonida fikr umumiylikdan ayrimlik va yakkalikka qarab harakatlansa, demonstrativ, aksi bo'lsa nodemonstrativ hisoblanadi. Maqolada odatiy tafakkurlashda ko'p uchraydigan toposlar vositasida nodemonstrativ argumentlash sxemalaridan ba'zilarini tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Argumentlashni muvaffaqiyatli qurish uchun barcha e'tirof etadigan, qabul qiladigan umumiy bilimlarni, g'oyalarni - umumiy holatlarni bilish muhimdir. Aristotel umumiy holatlarni ifodalovchi g'oyalarni topos deb atagan. Toposlar dastlab Aristotelning "Topika" asarida [5.], keyinchalik Sitseronning "Notiqlik san'ati haqida" [9] asarida bayon qilingan. Bu masala islom mantiqshunoslaridan Abu Nasr Forobiyning "Dialektika" [4], Abu Ali Ibn Sinoning "Ritorika" [3.] asarlarida ham tahlil qilingan. Toposlar argumentlashni qurishning dastlabki mantiqiy sxemalari hisoblanadi. Xorij olimlaridan Igor Z.Zagar [1], Macagno F., Walton D., Reed Ch. [2] lar ham shu mavzuda tadqiqot olib borganlar. Igor Z.Zagar toposlarni mantiqning asosiy qonunlari bilan bog'liq xolda tadqiq etgan. F.Macagno, D.Walton, Ch. Reed esa toposlarning tasnifi bilan bog'liq masalalarni tadqiq etishgan. V.P.Moskvin "topos" termining turli ma'nolarda qo'llanishini tahlil qilgan[8]. A.A. Volkov esa notiqlik san'atida qo'llaniladigan toposlarni o'rgangan[6]. Maqolada Aristotel toposlaridan ba'zilarini tahlil qilinib, ularning kundalik hayotda, odatiy tafakkurga xos argumentlash jarayonida qo'llanishining o'ziga xos tomonlari va ularni qo'llash mexanizmlari yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni amalga oshirishda mantiqning tushunchalarni ta'riflash va bo'lishga oid qoidalaridan foydalangan xolda argumentlashga oid toposlar ta'riflandi va ularning sxemalari aniqlandi. Analiz va sintez usulini qo'llash orqali xosil qilingan natijalar umumlashtirildi va formallashtirildi.

Tahlil va natijalar. Mantiqda deduktiv mulohaza yuritish asoslar va xulosa o'rtasidagi mantiqiy ergashish munosabatining zaruriylikni taqazo qiladi. Agar xulosa asoslardan zaruriy kelib chiqsa, muhokama to'g'ri qurilgan bo'ladi, agar kelib chiqmasa, muhokama noto'g'ri bo'ladi. Barcha mantiqshunoslar tomonidan bu aksioma kabi qabul qilingan qoidadir[9]. Kuzatishlarimizga ko'ra mantiqiy ergashish mezonini argumentlashda to'liq qo'llab bo'lmaydi, chunki ko'p hollarda argumentlardan tezisa o'tish demonstrativ xarakterga ega emas. Argumentlar chin bo'lmasligi (yolg'on bo'lishi ham mumkin), haqiqatga yaqin mulohazalardan iborat bo'lishi, chinlik mezoniga javob bermasligi mumkin. Demonstrativ argumentlash oddiy-qat'iy sillogizm ko'rinishida bo'lib, uning to'g'ri qurilganligi bilan birga asoslar va xulosani ifodalovchi mulohazalarning chin yoki yolg'on bo'lishi ham muhim ahamiyatga ega. Deduktiv nazariyaning asoschisi - Aristotel asoslar va xulosaning chinlik munosabatlari to'rt xil bo'lishini ko'rsatadi: 1. Asoslar chin bo'lsa, xulosaning chinligi zaruriy bo'ladi. 2. Xulosa asoslari yolg'on bo'lsa, xulosaning yolg'on bo'lishi zaruriy emas (xulosa chin yoki yolg'on bo'lishi mumkin). 3. Agar xulosa yolg'on bo'lsa, xulosa asoslaridan biri yoki ikkisi zaruriy ravishda yolg'on bo'ladi. 4. Agar xulosa chin bo'lsa, unda asoslarning chin bo'lishi zaruriy emas (asoslar chin yoki yolg'on bo'lishi mumkin) [7]. Yuqoridagi munosabatlarning tahliliga ko'ra, nuqtai nazar chin yoki haqiqatga yaqin mulohaza bo'lishi, uni asoslash uchun keltirilgan argumentlar chin, yolg'on yoki haqiqatga yaqin bo'lishi, shuningdek, yolg'on argumentlar bilan ham chin nuqtai nazar asoslanishi mumkin. Aynan shu holat argumentlashda fikrlar o'rtasidagi tafavutlarga sabab bo'ladi.

Argumentlash jarayonida fikr mulohazalarning to'liq tasdiqlanishi isbotlash, to'liq inkor qilinishi rad etish, qisman tasdiqlanishi asoslash, qisman rad etilishi tanqid deyiladi. Asoslash va tanqid argumentlash shakllaridir. Resipientning nuqtai nazarini ijobiy (pozitiv) o'zgartirishga qaratilgan argumentlashga asoslash deyiladi. Asoslashda fikr mulohazaning maqbulligi, qabul qilinishi kuzatiladi. Argumentlash resipientning nuqtai nazarini salbiy (negativ) o'zgartirishga qaratilgan bo'lsa, tanqid deyiladi. Tanqid nuqtai nazarga, yoki uni asoslash uchun keltirilgan argumentlarga yoki nuqtai nazar va argumentlarning bog'lanish shakliga qaratiladi. Biron bir nuqtai nazar tanqid qilenganda uning maqbul emasligi ko'rsatiladi. Asoslash va tanqid qilishni simvolik mantiq vositasida quyidagicha ifodalash mumkin:

$Aj1, Aj2, \dots, Ajn \Rightarrow T.$

$Ac1, Ac2, \dots, Acn \Rightarrow \neg T$

Aj - asoslovchi (justifying) argumentlar, Ac - tanqid qiluvchi (critical) argumentlar, T - tezis, $\Rightarrow$ - mantiqiy ergashish belgisi (kelib chiqadi), $\neg$ - inkor belgisi.

Muloqot jarayonida asoslashning isbotlash, rad etish, tasdiqlash, tushuntirish, talqin qilish, ta'riflash, oqlash va boshqa shunga o'xshash ko'rinishlari mavjud. Asoslash "nima va qanday qilib" degan savollarga javob berishdir. Isbotlash va asoslash tushunchalarining nisbati mantiq va argumentlash tushunchalarining nisbati kabidir. Asoslash isbotlash bilan yaqin bo'lgan fikr yuritish bo'lib, unda argumentlarning miqdori keng ko'lamlidir. Asoslashning turli xil shakllari argumentlashning mantiqiy tuzilishiga to'g'ri keladi va tezis, dalillar va ular o'rtasidagi aloqani o'z ichiga olgan umumiy mantiqiy tuzilish bilan tavsiflanadi. Isbotlashning asoslashdan farqli tomoni va o'ziga hosligi shundaki, mantiq qonunlariga muvofiq isbotlangan holatlar barcha xalqlar, mamlakatlar uchun doimo chindir. "Tirik mavjudotlar suvsiz xalok bo'ladi" degan mulohaza bunga misol bo'ladi.

Odatiy tafakkurlashga hos bo'lgan argumentlash o'ta shaxsiy, individual muhokama yuritishdir. Har bir shaxs o'z fikr mulohazalarini o'zining dunyoqarashi, tushunchalar olamidani kelib chiqib asoslaydi. Shunga ko'ra biror voqea hodisa turli shaxslar tomonidan turlicha asoslanishi mumkin. Bu holat argumentlash jarayonini deduktiv xulosa chiqarish bilan aynanlashtirib bo'lmashligini ko'rsatadi. Odatiy tafakkurlashga hos bo'lgan fikr yuritish ma'lum bir qoliqlar sxemalar ko'rinishida amalga oshadi. Bu sxemalarni birinchi bo'lib Protogor aniqlagan va "topos" ya'ni argumentlarni izlash metodi deb, atagan. Aristotel "Topika" asarida bu metodni yanada rivojlantirgan. V.P.Moskvinning ta'kidlashicha, mutafakkirning asarida bu termin bir necha ma'nolarda qo'llanilgan.[8.124.] Biz tadqiqotimiz maqsadidan kelib chiqqan xolda "topos" terminini Duglas Uolton va uning hammualliflari kabi "argumentlash sxemalari" [4.] deb, talqin qilamiz. Fikrimizcha, Aristotelning "top"lari fikr yuritishning doimiy, hamma insonlarga hos bo'lgan odatiy shaklini ifodalaydi va shunga mos argumentlarni izlab topishga yordam beradi.

Aristotelning top (umumiy o'rinlar)ini ikkiga ajratish mumkin: umumiy (barcha tomonidan birdek qabul qilinadigan) va juz'iy (ayrim guruhlar tomonidan qabul qilinadigan) toplar. Toplarning bunday bo'linishi turli tipdagi auditoriya bilan muloqot qilishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, vaqtga qadriyat sifatida qarash umumiy top bo'lsa, alohida insonlar uchun qulay vaqt haqida gapirish juz'iy top bo'ladi [5] Agar muloqot qiluvchi tomonlar qandaydir umumiy qarashlarning mavjudligini anglab yetishmasa, ular erkin muloqot qilolmaydilar. Muloqot qiluvchilar faktlarni faqat o'z qarashlari (qadriyatlar tizimi)dan kelib chiqib talqin qilsalar, ularning bir-birlarini tushinishlari qiyinlashadi. Aytish joizki, toplar "odamlarga yoqish uchun" (sub'ektiv asosda) tanlanmaydi. Toplar to'g'ri va chin holatlarni ifodalovchi argumentlash sxemalari bo'lishi kerak.

Umumiy toplar fikr va nutqni tashkillashtirish, qurish usuli bo'lishi ham mumkin. Top muhokama asosida yotuvchi fikr shaklini aniqlab beradi. Umumiy toplar asosida nutq va matnda masalaning mohiyatini ochib beruvchi holatlar tasvirlanadi. Masalan, notiq asosiy tushunchalarga ta'rif berishi, predmetni qismlarga bo'lib, butun va bo'lakni tasvirlashi yoki predmetning xususiyatlarini ko'rsatishi, mavjudligining sabablari ochib berish mumkin. Bularning barchasini umumiy toplar deyish mumkin.

Toplar fikrni ijodiy rivojlantirishni, ichki yo'nalishlarini (orientirlarini) belgilab beradi. Kommunikatorning o'zi mavzuga mos toplarni tanlab oladi. Kuzatishlarimiz asosida, toplar argumentlash asosini tashkil etuvchi fikr shaklini ifodalaydi, degan xulosaga keldik. Muloqot jarayonida uchraydigan toplardan ba'zilarini argumentlashdagi fikr shakli sifatida tahlil qilamiz.

Argumentlashda butun va bo'lak toposi.[6.32b.] Har bir predmet bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etadi va uni bo'laklarga ajratish mumkin. Predmetni qismlarga bo'lib ko'rib chiqish ko'plab matnlarda uchraydi. Bu matnlar ilmiy, badiiy, didaktik va b. harakterda bo'lishi mumkin. Bir butun predmetning ta'rifi ko'pincha uning qismlarini tasvirlashni o'z ichiga oladi. Bu toposda qismlar predmetning muhim sifatlarini aks ettirib, fikrga e'tiborni kuchaytiradi. Masalan, mavzu oilaviy munosabatlardagi ahillikga oid bo'lsa, avvalo umuman oila va ahillik deganda nimani tushunish kerakligi aytiladi (ta'rif beriladi). So'ngra, ahillik oilaviy munosabatlarda qanday namoyon bo'lishi qismlarga ajratilib, tahlil qilinadi va umumlashtiriladi. Qismlar fikrlar rang-barangligi va jozibadorligini ta'minlashga imkoniyat yaratadi. Bunda butunni bilish uchun uni qismlarga ajratib o'rganish kerak, degan qoidaga amal qilinadi. Bunda bo'lakdagi belgi butunga ham tegishlidir. Fikr yuritishning bu sxemasi quyidagicha ifodalanadi:

Tezis: $W - A$ dir.

Argumentlar: Chunki, $W - P1, P2, P3, \dots Pn$ qismlardan iborat.

$P1 - S1$ belgiga ega. $P2 - S2$ belgiga ega. $P3 - S3$ belgiga ega.

$Pn - Sn$ belgiga ega. $S1 - Sn$ belgilar A ga hos.

Demak, $W - A$ dir.

(W - butun (whole), $P1, \dots P2, \dots, P3, \dots Pn$ - qismlar (part), S - belgi (sign))

Argumentlashda jins va tur toposi[5.379 b.]. Bu toposda turga nisbatan isbotlash jins toposi asosida amalga oshiriladi yoki aksincha. Aytish joizki, tur tushuncha o'zidan xajmi kichik tushunchaga nisbatan jins tushuncha hisoblanadi. Jinsga xos xususiyatlar turga ham mansub bo'ladi, lekin, turga xos xususiyatlar jinsga taalluqli bo'lishi shart emas. Jinsga xos isbotlash predmetning tur belgilarini ko'rsatish orqali amalga oshiriladi. Har bir predmet ma'lum bir jins(sinf)ga mansub va uni turlarga ajratish mumkin. Masalan, inson "tirik mavjudot" jinsiga mansub, inson shu jinsga tegishli belgilarga (oziqlanish, nasl qoldirish, sezish va b.) ega bo'libgina qolmay, o'ziga xos tur belgilari (millati, tili, madaniyati va x.k.)ni o'zida mujassam etadi. Demak, insonga xos tur belgilarini, alohida insonlar haqida fikr yuritganda, fikrni asoslash uchun argument sifatida qo'llanishi mumkin. Bunday fikr yuritishda jins va tur tushunchalari nisbiy xarakterga ega ekanligini yodda saqlash zarur. Quyidagi sxema bunday fikr yuritishning simvolik ifodasidir:

Tezis: $T - g1, g2, g3, \dots gn$ belgilarga ega.

Argumentlar: Chunki, $T \in G$;

$G - g_1, g_2, g_3, \dots, g_n$ belgilarga ega.

$T -$ tur (type), $G -$ jins (genus), sinf, $\in -$ sinfga taalluqlilik belgisi, $g -$ jins belgisi.

Shu o'rinda butun va bo'lak toposi bilan jins va tur toposiga hos hususiyatlarni e'tiborga olish zarur. Butun va bo'lak toposida bo'lakning o'zgarishi butunning ham o'zgarishiga olib keladi. Jins va tur toposida esa turning o'zgarishi jinsning o'zgarishiga olib kelmaydi. Bu xolatni hisobga olmaslik argumentlarning noo'rin tanlanishi va buning oqibatida argumentlashning xato bo'lishiga sabab bo'ladi.

Argumentlashda sabab-oqibat toposi. Har bir bayon qilingan fikr tushuntirish, asoslashni talab qiladi. Fikrning isboti "nima uchun?", "nima sababdan?" degan savollarga javob bo'ladi. Hech bir narsa sababsiz bo'lmaydi. Sababiy aloqadorlikni aniqlash ilmiy induktiv xulosa chiqarishda muhim ahamiyatga ega. Sababiy aloqadorlik murakkab strukturaga ega. Xususan, sabab-hodisa turli xil sharoitlarda turli oqibatlarni keltirib chiqarishi yoki aksincha, bir oqibat turli sharoitlarda har xil sabablar ta'sirida paydo bo'lishi mumkin.

Shuning uchun, fikrni bayon qilish jarayonida "nima uchun bu fikr to'g'ri(adolatli)?" degan savolni qo'yish va unga javob berishga to'g'ri keladi. Sabab toposi umuman olganda har qanday nutqda mavjud bo'ladi, chunki ilgari surilgan tezis asoslashni talab qiladi. Ba'zi nutqlar to'liqligacha sabab-oqibat bog'lanishlariga asoslanadi. Sabab - oqibat toposida fikr yuritish sxemasi quyidagicha bo'ladi:

$S \Rightarrow R$

(S- sabab, R- natija, $\Rightarrow$ - mantiqiy ergashish belgisi)

Argumentlashda shart toposi.[6.244b.] Shart toposi bayon qilingan fikr qanday holatlarda to'g'ri bo'lishiga e'tibor qaratiladi. Nuqtai nazar (tezis) shartli mulohaza ko'rinishida ifodalanadi. Masalan:

Tezis: Agar magistraturada o'qimoqchi bo'lsam (p), xorijiy tillardan birini bilishim haqida sertifikat olishim kerak (q).

Argumentlar: Sertifikat oldim. Magistraturada o'qiyman.

Argumentlash sxemasi shartli-qat'iy xulosa chiqarishning modus ponens ko'rinishida bo'ladi:

$(p \rightarrow q) \wedge q \Rightarrow p$

Shart toposida nuqtai nazar inkor mulohaza bo'lganda argumentlash shartli- qat'iy xulosa chiqarishning modus tollens ko'rinishiga mos bo'ladi.

$(p \rightarrow q) \wedge \neg q \Rightarrow \neg p$

Masalan, Agar xorijiy tillardan birini bilishim haqida sertifikat olmasam, unda magistraturada o'qimayman. (Tezis)

Argumentlar: Sertifikat olmadim. Magistraturada o'qimayman.

Shartli argumentlashda "qanday holatlarda?" degan savol fikran qo'yiladi va unga javob izlanadi. Masalan, "ertaga yaxshi havo bo'lsa, ekskursiyaga boramiz". Shart ma'nosida ba'zan hayoliy(fantastik) holatlar ham bo'ladi. Shart ma'nosi deduktiv xulosa chiqarishning sof shartli va shartli qat'iy xulosa chiqarish ko'rinishlarida bo'lishi va qisqartirilgan holda bayon qilinishi mumkin. Bunday argumentlash quyidagi sxemalar bo'yicha amalga oshadi:

$[(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow r)] \Rightarrow (p \rightarrow r)$

$[(p \rightarrow q) \wedge (\neg p \rightarrow q)] \Rightarrow q$

Tezis: Agar fikr isbotlanmagan bo'lsa, unda unga ishonib bo'lmaydi. ($p \rightarrow r$)

Argumentlar: Agar fikr isbotlanmagan bo'lsa, unda u noaniq bo'ladi ($p \rightarrow q$).

Agar fikr noaniq bo'lsa, unda unga ishonib bo'lmaydi ($q \rightarrow r$).

Odatiy tafakurda sabab-oqibat toposi bilan shart toposini almashtirish xolatlari uchrab turadi. Buyum va hodisalar bilan bog'liq shartlar hamma vaqt ham sabab hisoblanmaydi. Sabablar ob'ektiv xarakterga ega, shartlar esa sub'ektiv xarakterda bo'lishi mumkin. Shu bois argumentlash to'g'ri bo'lishi uchun bu toposlarni bir -biridan farqlash zarur.

Aristotelning toposlar haqidagi ta'limoti fikr mulohazalarni argumentlashning nodemonstrativ usullarini qo'llash uchun yo'llanma hisoblanadi. Bu toposlar asosida analogiya, induksiya usullarini qo'llash argumentlashning ishonchli bo'lishini ta'minlaydi.

Xulosa. Maqolada argumentlashning odatiy tafakkurga xos bo'lgan va ko'p uchraydigan ba'zi toposlar tahlil qilindi. Bular tabiiy tilda uchraydigan diskursga xos argumentlash sxemalarini aniqlashga imkon beradi. Maqolada tahlil qilingan argumentlash sxemalarini bilish ular bilan bog'liq mantiqiy xatolarni aniqlashga va bartaraf qilishga yordam beradi. Sxemalarni to'g'ri qo'llash tezisini qabul qilish uchun maqbul argumentlarni tanlash va argumentlash jarayonining samarali bo'lishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Igor Z. Zagar. Topoi in Critical Discourse Analysis Lodz Papers in Pragmatics 6(1):3-27 June 2010
2. Macagno F., Walton D., Reed Ch. Argumentation Schemes // Handbook of formal argumentation (pp.517-574) Publisher: College Publications, 2018.
3. Абу Али Ибн Сина. Риторика // Соч. Т. 7. –Душанбе: Дониш. 2019.
4. Ал-Фараби. Диалектика //Историко-философские трактаты. –Алма-Ата:Наука,1985.
5. Аристотель. Топика // Аристотель. Сочинения в 4 т., т. 2. М.: Мысл, 1978.
6. Волков А.А. Основы риторики — Москва: Академический Проект, 2003.
7. Маковелский А.О. История логики – Москва:Кучково поле, 2004.
8. Москвин В.П. Риторика и теория аргументации – Москва:Юрайт, 2022.
9. Цицерон М.Т. Нотиклик санъати. Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2018.